

5 чылдың август
дун үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 71
(18804)

2016 чылдың
июнь 28
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

Электроннуг почта:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

● Найыралчы харылзаалар

АЖЫТТЫНГАШ, БИР ЧЫЛ БОЛГАН

Россия Федерациязының Президенти В.В. Путин Кыдат Улус Республикаже албанның аян-чолун кылгаш, ол күрүнениң удуртукчузу Си Цзиньпин-биле ужу-жылга эрттирген. Делегейниң ийи улуг күрүнелериниң бот-боттарының аразында сырый ды ажилдажылгазының эгелээнинден бээр 20 чыл, Россия Федерациязы-биле КУР-нуң аразында найыралдың, кады ажил-жылганың дугуржулгазының кэрээзин чаргандан бээр 15 чыл олганы-биле ук ужуражылга онгай ылгалдыг.

Түндө адаанывыс ол ийи улуг ушкуннар ийи чурттуң аразында ил-экономиктиг, культура харылзаа-на моон-даа соңгаар улам ханыла-на бурунгаар идигни берген. Ол лзааларның амыдыралга херек-анда боттанып турарын бистиң бликаның чижээнден көрүп болур. Кыдат Улус Республиканың Тывага ажилдаары-биле келген кызыгаар-ынган хамаарышпас ниитилел «Лунсин»-биле Тыва Республиканың ийи, Тожу кожуунунун чагыргазының ийи «Лунсин» компанияның аразында анын кэрээзин чарган. Ында айтып-ы-биле алырга, ол компания Ты-бүрүткеткеш, бүгү-ле үндүрүглерин блика бюджетинче кириер ужурулг. Компания кэрээниң хуусаазын 25 чылдыр чаргаш, оон 1 млн. тонна

Комбинаттың энергетика салбырының даргазының оралакчызы Амир Дудакович Ооржактың аалчыларына ажилын тайылбырлап берип турары.

руданы казып үндүрер планныг. Ол үениң иштинде Кызыл-Таштыгның даг-болбаазырадылга комбинаты республи-ка бюджетинче ниитизи-биле 12 млрд. рубльдиң үндүрүглерин шилчидер. Ынчап кээрге республика бюджетинче олардан чыл бүрүдө 400 млн. рубль хире орулга кирер ужурулг.

Кыдаттың «Лунсин» компаниязы бодунуң чуртунда алдын тывыжының та-лазы-биле бирги, чөс бүдүрүп үндүрери-биле бүгү Кыдатта үшкү черни ээлеп турар. Компанияның бүдүрүгелери Кореяда, Таиланд, Моол, Перу, Таджикис-

тан болгаш Россияда Кызыл-Таштыгның комбинатында ажилдап турар Тываның үлетпүр-бүдүрүгелериниң удуртукчула-ры олар-биле арга-дуржулга солчулгазын чорудуп турар.

Бистиң республикада муниципал-дыг тургузулгар чөвүлелиниң ассоциа-циязының удуртукчузу, Кызыл кожуунун баштыңы Степан Монгушевич Достай — ук ажилче сөөлгү чылдарда улуг кичээ-гейни салып, ассоциацияның ажилын көскүзү-биле диргизип, экижидип экке-ген удуртукчуларның бирээзи.

(Уланчызы 3-кү арында).

Хүннүң медээлери

ХЕРИМ-КАЖАА КУРУГ ТУРБАЗЫН

«Инек — чөмгерикчи малым» деп губернатор төлевилелдиң киржикчилеринге бо үеге чедир бызаалыг 89 инекти дамчытканын ону удуртуп турар Өг-бүлө болгаш уруулар херектериниң талазы-биле агентилел дыңнаткан.

Ук социал төлевилелди амыдыралга боттандыраарына бюджеттен 13 млн. 689,9 муң рубль саң-хөө деткимчезин үндүрген. Ол түңгө Тываның аратта-рындан малды садып алыр акшадан аңгыда (бир инекке онааштыр 35 муң рубль), бызаалыг инекти 2,1 муң рубльге камгаладырының чарыгдалы база кирип турар.

Ол акша-хөреңги-биле 365 баш инекти саткаш, конкурс шилилгезин эрткен хөй ажы-төлдүг база эвээш орулгалыг өг-бүлелерге дамчыдар.

Экономиктиг кризис үезинде «Эвээш орулгалыг, ажы-төлдүг өг-бүлелерниң огородтары база херим-кажаазы куруг турбас кылдыр ажилды чорудаалыңар» деп, Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол кыйгырган.

Төлевилелди 2018 чылга дээр боттан-дырар. Бөгүн ында 123 суурлардан 3-3 киржикчи хаара туттунган. Төлевилелге киржир кордакчыларның өг-бүлезинде 1545 ажы-төл бар. Олар-биле социал кэрээни чарган, ооң негелдезин езугаар 2 чыл иштинде инектен алган бызаа ба-жын «Инек — чөмгерикчи малым» деп төлевилелдиң дараазында киржикчиле-ринге дамчыдар хүлээлгелиг. Ооң соонда керээ күүсеттинген деп санааш, малды өг-бүлениң өнчүзү кылдыр бериптер. Бир эвес төлевилел чедимчелиг болур болза, ону Тываның Чазак 2018 чылдың соонда-даа узадыр сорулгалыг.

КЫЗЫЛ-МАЖАЛЫКТА ШКОЛА ТУДУУ

ТР-ниң Тудуг яамызынче 13,3 млн. рубльди шилчидер дуга-йында айтышкына республи-ка Баштыңының хүлээлгезин күүседип турар Шолбан Кара-оол атты салган.

Ол акшаны Тываның Чазакның шиит-пири-биле Кызыл-Мажалык суурда чаа школа тудуун улаштыр тударына үндүрген. 2014 чылда эгелээн ол тудугнуң акшаландырышкынының ниити түңү 64,4 млн. рубльге дең, ооң чарты — Тываның бодунуң акша-хөреңгизинден болур. Бо чылын аңаа ниитизи-биле 26,6 млн. рубль көрдүнүп турар.

Амгы үеде «Восход» тудугжу компа-ния бирги база ийги каъттарның кырын дуглааш, үшкү каъттың ханаларын эптеп эгелээн. Ол бүгү ажилдар-биле черге-лештир котельнаяны эде чаартып, чылыг трассадын шөйүп турар.

Кызыл-Мажалыкта чаа школа Чазак-тың бадылааны график езугаар 2017 чылдың күзүн ажылгалга кирер ужурулг. gov.tuva.ru

Ужуражылганың киржикчилери «Лунсин» компанияның удуртукчулары-биле.

ШКОЛА-ИНТЕРНАТТЫҢ ДООЗУКЧУЛАРЫ

Эртин-Белек Сат.

Кызылда Республика-ның өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның школа-интерната-ның доозукчуларына аттестаттар тыпсыр байырлыг чыскаал болуп эрткен.

Бочылын-школа-интернатты 3 кыс база 9 оол дооскан. Оларның бирээзи өөредилгезин чүгле «5»-ке, дөртү «4-5» демдектерге дооскан. Бо доозукчуларның шуптузу күрүнениң чаңгыс аай шылгалдаларын эки көргүзүлгелерлиг дужааганнар. Школа-интернаттың хуралдаар залына доозукчуларның эң-не чоок кижилери – башкылары болгаш төрөлдери келген. Оларның база бир эң-не кол аалчызы – Тываның Баштыңының хүлээлгезин күүседип турар Шолбан Кара-оол. Бүдүн чыл дургузунда Чазак Даргазы оолдар-биле кады спортчу хемчеглерге киржип, аян-чорук кылып, үргүлчү ужуражып келгениниң түңнелинде, оларның чоок эжи, төрели дег апарган. Бо классты бодунуң хайгааралына алгаш, огул Валерийни оолдарга таныштырган.

Доозукчуларның бирээзи, школаның тергини, спортчу, футболчу Айдың Анай-Бегзи база Бүгү-российи орус дыл, информатика олимпиадаларының тиелекчизи Эртин-Белек Сат башкыларына база Шолбан Валерьевичке өөрүп четтиришкинниң чылыг сөстөрүн илереткеннер. Шолбан Кара-оол өскүс уругларга чедиинкинерни күзеп, бодунуң школа доозуп турган «сөөлгү коңгазын» сактып, олар-биле дыка чоок, бодунуң уруглары ышкаш апарганын илереткен. «Силер ышкаш кижилерден эртемденнер, шылгаңгай кижилер үнер, чүге дизе силер демниг болгаш күштүг күзел-соруктуг-дур силер. Мен база школа-интернат амыдыралын билер мен, 3-4 класска кады өөренип турган эш-өөрүм-биле ам-даа эдержип чоруур мен. Силерниң акы-дуңмалышкы чорууңар кезээ мөңгедэ артар» — деп чугаалааш, уруг бүрүзүн куспактап, холун туткаш, смартфоннары белекке тывыскаан.

Шолбан Валерьевич школа-интернаттың баазасында Кызылда президентиниң кадет училищезинче кирер дээн кожууннардан келген оолдарның белеткелин сонугурап четкен. Келир үениң кадеттери Ш. Кара-оолга сургуул чыскаалының баштайгы билиглерин көргүзүп, дең-деки марштап, чыскаалганнар. Оларга кадет училищезинче шылгалдаларны чедиинкиниг дужаарын база аяктыг, солун дыштанырын күззэн.

Бистиң корр.

Найысылалга аныяктар хүнүн таварыштыр республика чергелиг «Сайзыра-ла, төрзэн Тываам!» деп аныяктар саммиди 5 аңгы секцияга аңгы-аңгы темаларга болуп эрткен. Аңаа 500 ажыг аныяк специалистер болгаш арга-дуржулгалыг сайгарлыкчылар чыылган. Олар амгы үеде аныяктар аразында тургустунуп турар чидиг айтырыгларны, боттарының чаа төлевилелдерин таныштырып, Тываның Баштыңының хүлээлгезин күүседип турар Шолбан Кара-оол-биле болгаш яамылар сайыттары-биле кады ажык чугаалажыр аргалыг болганнар.

Ол ышкаш аныяктар саммидинге Красноярскиниң педагогика университетиниң политика эртемнериниң доктору Георгий Змановский, Красноярскиниң экономика институтунуң башкызы Сергей Трунов болгаш өске-даа кожа регионнардан

арга-дуржулгалыг эртемденнер, улуг бүдүрүлгелер удуртукчулары чалаттырган.

Тываның Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оолдуң чугаазы-биле алырга, республиканың бурунгаар сайзыралына ажыктыг чаа-чаа төлевилелдерни тургузары, оларны боттандыраары — аныяктарның холунда. Аныяктар дээрге 14 хардан 30 харга чедир назылыглар болганда, статистика аайы-биле Тывада оларның саны 75 муң ажыг азы чурттакчы чоннуң 23 хуузу — аныяктар. Аныяк специалистерниң төрзэн чуртунга кээп ажылдаарына эгитиг байдалдарны тургузарына чидиг айтырыглар тургустунуп турар. Бир дугаарында аныяк өг-бүлелерни чурттаар оран-сава-биле хандыраары чугула. Ынчангаш бо айның эгезинде көдээ суурларның аныяктар чөвүлелдериниң даргалары-биле ужуражылгага чурттал-

га бажыңы тудар кооператив тургузар деп саналды Шолбан Кара-оол деткээш, Кызыл кожууннуң төвү Каа-Хем суурга 24 өг-бүлө чурттаар 3 каът бажың тудар черни аңгылап берген. Ол бажыңны тударына деткимчелерниң янзы-бүрү аргаларын өөренип көргөш, оон бажың алыр аныяк өг-бүлелер ие капиталының акшаларын кириптерге, артыын банк таварыштыр тускай чиигелделиг хуу-биле чээлиге алыр. Бо талазы-биле айтырыгларны төлевилелдин удуртукчузу Мерген Ооржактан билип ап болур. База-ла чурттаар оран-сава айтырынын шит-пирлээри-биле бо чылдың эгезинде «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» деп төлевилелди тургускаш, боттандырып эгелзэн болгай. Бо төлевилелдин ачызында көдээ суурларда чурттап чоруур 105 аныяк өг-бүлө чурттаар оран-сава-биле хандырынып, күрүне деткимчези-биле боттарының дузалал ажыл-агыйын тургузуп алыр аргалыг болганнар.

Оон аңгыда чурттуң сайзыралына эң-не кол чүүл — чоннуң кадыкшылы. Ол талазы-биле чоокку 8 чылдарда республика девискээринде 4 футбол шөлдери, 3 эштир бассейнер, 4 спортчу төптөр кылдынган. Спорттун оон-даа өске талаларын сайзырадыры-биле чаа-чаа төлевилелдерни аныяктар боттары чоп тургузуп болбазыл? Ол ышкаш, Кызылга бичии уруг-

ларга коляскаларны, орун болгаш черле өске-даа ким амыдыралына херек чүүлү тур када хөлезилеп алыр аныяктарынче база кичээл угуландыраарын Шолбан Кара-оол демдегледди.

Кызылга ада-ие болур аныяк өг-бүлелерге чаш нуң төрүттүнүп келириниң бир болгаш төрүттүнгө соонда канчаар шын акарактарының билигл өөредир «Келир үениң ада-ринге школа» деп төп аж төлевилели-биле Тываны ринатальдыг төвүнүң аку гинеколог эмчизи Айлана С. таныштырган. Оон боду Кадык камгалал яамызы сайыды Орлан Эрес-оол Доңгак деткип, ук төлевиле боттанышкынына оран-тып бээриниң талазы-биле кадарын аазаан.

Аныяктар саммидинге ризм, спорт сайзыралы, циал четкиде болуушкун аныяк специалистерниң аж тургустунарының нарын арыглары, журналистика тыва дылдың, көдээ ажыл-а ның сайзыралының дугайы дээш, оон-даа хөй нарын арыгларны шитпирлээн. Аңа ышкаш аныяктар чыыштары киржип чоруур эң-не идепкей бот-тывынгыр аныяктар чурт сайзыралына улуг үлүүн ириштирер дээрзинге идегелу Сайсуу ДАРГЫН-О

СТАТИСТИКА 205 ЧЫЛ БОЛГАН

Июнь 23-те Россияның күрүне статистиказының тургустунганындан бээр 205 чыл оюнга база Статистика ажылдакчызының хүнүнге тураскааткан «Статистиканың амгы нии-тилелге ажык-дузазы» деп темалыг эртем-практиктиг конференция болуп эрткен. Аңаа республиканың кожууннарында статистика эргелелдериниң ажылдакчылары, экономистер, ТР-ниң Чазанда яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчулары болгаш эртемденнер идепкейлиг киришкеннер. Тывастаттың удуртукчузу В.Д. Талтаева конференцияның киржикчилеринге байыр чедиргеш: «Статистиканың бо хүнүнде бистиң амыдыралымыска ажык-дузазының дугайында база нии-тилелде бисти дүвүредип чо-руур айтырыгларны сайгарып чугаалажып көөр сорулгалыг мындыг конференцияны бир дугаар эрттирип тур бис. Хүн бүрүде амыдыралымыска ажыл-агыйның кандыг-даа адырларына статистиканың саннар-фактыларын ажыглап турар бис. Россияжи статистиканың моон-даа соңгаар сайзыралы дээш санаашкыннар болгаш статистиктиг хайгааралдар чорудуп ажылдаарына белең бис» — деп чугаалады.

Эртем-практиктиг конференцияга 13 янзы илеткелдерни Тывастаттың база ТР-ниң Чазаның аңгы-аңгы яамыларының болгаш ведомстволарының төлээлери база эртем ажылдакчылары кылганнар. Статистика албаны ук илеткелдерниң шуптузун тус-кай чыынды кылдыр парлап үндүргөш, конференцияның

киржикчилеринге берген. Чыындыны башкылар, аспирантылар, дээди өөредилге чериниң студентилери, статистиктиг органның, эрге-чагырга органның болгаш тус чер башкарылгаларының ажылдакчылары боттарының хүн бүрүде ажыл-агыйына ажыглаары таарымчалыг.

Июнь 24-те, Тывастаттың хуралдаар залына, Россияның күрүне статистиказының тургустунганындан бээр 205 чыл оюнга база Статистика ажылдакчызының хүнүнге тураскааткан байырлыг хурал болган. Аңаа дараазында Статистика албанының хоочуннарына күрүне шаңналдарын тывыскаан.

Күрүне статистиказының сайзыралына кириген үлүг-хуузу база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Күрүне статистиказының хүндүлүг ажылдакчызы» атты Тывастаттың удуртукчусунуң оралакчызы Лидия Ивановна Космогоровага (ажыл стажы 30 чыл) тывыскаан.

Күрүне статистиказының Федералдыг албанының удуртукчусунуң Өөрүп четтиришкинин саң-хөө-экономика килдизиниң начальниги Ольга Константиновна Бортникова (ажыл стажы 26 чыл); бүдүрүлгелер статистиказы килдистиниң начальниги Галина Константиновна Лалетина (ажыл стажы 25 чыл); чурттакчы чоннуң болгаш кадык камгалалының, амыдыралдың деңнелин болгаш хууда ажыл-агыйның статистиказы килдистиниң начальниги Юлия Николаевна Плеханова (ажыл стажы 20 чыл); бүдүрүлгелер статистиказы килдистиниң начальнигиниң ора-

лакчылары Темир Юрьевич Кулдун (ажыл стажы 11 чыл), Елена Федоровна Меренкова (ажыл стажы 21 чыл); күш-ажыл, өөредилге, өртектер болгаш саң-хөө килдизиниң начальнигиниң оралакчызы Оксана Александровна Халагаева (ажыл стажы 24 чыл); чурттакчы чоннуң болгаш кадык камгалалының, амыдыралдың деңнелин болгаш хууда ажыл-агыйның статистиказы килдистиниң кол специалист-эксперти Елена Николаевна Петроченко (ажыл стажы 27 чыл); статистиктиг ажылдарның, регионалдыг санаашкыннарның түңнелдери килдистиниң 1-ги чергениң улуг специализи Татьяна Никитична Головачева (ажыл стажы 33 чыл); Хандагайты суурда бүдүрүлгелер статистиказы килдистиниң 1-ги чергениң улуг специализи Чечена Экер-оол-овна Монгуш (ажыл стажы 26 чыл); информация килдизиниң улуг экономизи Лариса Александровна Күжүгет (ажыл стажы 26 чыл) алганнар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Хүндүлел бижи-биле бүдүрүлгелер статистиказы килдистиниң кол специалист-эксперти Светлана Бүкүевна Монгуш шаңнаткан. Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының Өөрүп четтиришкинин бүдүрүлгелер статистиказы килдистиниң 1-ги чергениң улуг специализи Анна Николаевна Черепанова алган.

Кызыл хоорай чагыргазының «Кызыл хоорайның сайзыралына кириген үлүг-хуузу дээш» деп медаль-биле Тывастаттың удуртукчузу Виктория Доржуевна Талтаева биле Тыва-

Светлана Монгуш

Темир Кулдун

статтың удуртукчусунуң оралакчызы Лидия Ивановна Космогорова шаңнатканнар.

Кызыл хоорай чагыргазының даргазының Өөрүп четтиришкинин бүдүрүлгелер статистиказы килдистиниң улуг специалис-эксперти Галина Викторовна Волкова алган.

Кызыл хоорай чагыргазының Хүндүлел бижи-биле саң-хөө-экономика килдизиниң начальнигиниң оралакчызы Светлана Ивановна Шоева шаңнаткан.

Светлана ООРЖАК. Авторнуң тырттыргачуруктары

АЖЫТТЫНГАШ, БИР ЧЫЛ БОЛГАН

Комбинаттың инженер-механиги Херел Викторович Чинмиттин аныкканчаар арыглаарын тайылбырлап турары.

чүзү. Эгези 1-ги арында).

Муниципалдыг тургузуг-Чөвүлелиниң ассоциация-чылда ийи катап чыгып, үеде кылып чорудар ажы-баш удур планнап алгаш, республиканың аңгы-аңгы куунарына арга-дуржулга берип, ажилчын сургакчылааш-наарны база доктаамал чо-дуп турар. Ооң бир тодар-херечизи июнь 25-те Тожу куунда Кызыл-Таштыгның даг-болбаазырадылга комби-наың удуртукчулары-биле дур-га солчуп, ында ажилдап ту-чаңгыс чер-чурттугларының ыл-ижи, амыдырал-чурттал-ы-биле таныжып көөр дээш гени болур.

Республиканың аңгы-аңгы перинден келген ассоциа-кежигүннери кожуун баш-наары, Төлээлекчилер хура-ның, чагырга черлериниң галарын кайгамчыктыг ча-Тожу черниң удуртукчулары-уп, тыва чоннуң үе-дүптен-р аалчыларын сүттүг са-шайы-биле уткуур онзагай, аш езу-чаңчылын барым-лавышаан, аалчыларынга түг сарыг шайын сөңнеп, орус-нуң амдангыг быжырган хле-йиле уткудулар.

Кызыл-Таштыгның даг-бол-зырадылга комбинаты-галла кирген соонда ооң-ту ажилчыннарының 50-ун Тываның ажилчыннары-гузар деп керээде айыт-Амгы үеде комбинатта-тиң республиканың бүгү-ннанындан төлээлер ажил-турар.

Ону сан-чурагайлар-биле-ра мындыг: Кызыл хоорай-183 киж, Ак-Довурактан-Бай-Тайгадан-11, Барыин-никтен-15, Чөөн-Хемчиктен-Каа-Хемден-43, Кызыл ко-дан-65, Мөңгүн-Тайгадан-Өвүрдөн-14, Бии-Хемден-Сүт-Хөлдөн-13, Таңдыдан-Тере-Хөлдөн-2, Тес-ден-9, Тожудан-64, Улуг-ден-22, Чаа-Хөлдөн-5, Хөлдөн-27 болгаш Эрзин-ундан-5 киж. Олар аңгы-мергежилдерни шилип, өөренип алгаш, ажилдап-р улус болду.

Ажилдап келгеннерге кол-ла-де-быжыг корум-чурум,-ынга харысалга болгаш-гээдип алган мергежилин-хандыр өөренип алыры-анияның удуртулгазы тус-иң ажилчыннарының про-сионал өөредилгезинче-ш эвес чарыгдалдарны бо-а алгаш, ажилга чүткүлдүг-к оолдар, кыстарны мер-п аайы-биле эртемни улам

ханыладып алырынга бүгү-ла-биле дузалажып, белеткел-курстарынче удаа-дараа чорудуп-турар.

Хомуданчыг чүүлдер база-бо-ла таваржы бээр. Ук комбинатка-2 чыл улаштыр эки ажилдап-турган анык оол эштериниң-көгүлдезинге киргеш, чаңгыс-катап ажил шагы үзүп, арага-лаптарга, ажилындан хостаар-ужурга таварышкан. Ол сагыл-га-чурумну шын сагырын ажил-берикчизи-биле керээ чарып-турган үезинде-ле чарган бол-гай. Ынчангаш ол байдалда-ажыл берикчизи-даа, үндүрткен-ажылчын-даа улуг чидириглиг-чарылганнар.

Чүге дээрге ажил берикчи-зи ол анык кижини ажилын-га бедик мергежилдиг киж-кылдыр өөредип алыр дээш-дыка хөй үени, акша-хөреңгини-чарыгдан. А ажилчын киж-бүдүрүлгеге ажилдап алган-акша-хөреңгизи-биле өг-бүлезин-хандырып турган болгай.

Комбинатта ажилдап-тур-рар ажилчыннарың ортумак-шалыңы бир айда 35-40 муң-рубль чедип турар. Ол өске-черлерге бодаарга, эки көргүзү-дүр. Ажилчыннарың хун бүрүде-чемненилгези дээш 300 рубльди-агар санынче шилчидип берип-турар. Бир айда 20 хонук иш-тинде ээлчээнге ажилдаш, 10-хонук дыштанып ап турар.

«Лунсин» компаниязының-чингине директорунуң оралак-

Ажилчыннар хостуг үезинде.

чызы Валерий Кызыл-оолович-Торжу-биле ужуражып, чугаала-жырывыска ол мынча диди:

— Чүгле Тожу кожуунуң эвес, а харын бүгү Тываның ниити-хөгжүлдезинге улуг уjur-ду-залыг хууда инвестиция акша-хөреңгизи-биле туттунган «Лун-син» компаниязының Кызыл-Таштыг даг-болбаазырадылга-комбинаты 2015 чылдың июнь-25-те албан-хуузу-биле ажит-тынган. Ынчангаш оон бээр-таптыг-ла 1 чыл болган оюнда

республиканың кожууннарының-бирги удуртукчулары-биле ужу-ражып, байырлалывысты силер-биле кады демдегеп турарывыс-бо-дур.

ССРЭ дүшкеш, улуг үлетпүр-бүдүрүлгелери — «Тыва ко-бальт», «Тыва даг-дүгү» ком-бинаттар хоозураан соонда-республикага чаңгыс-даа чаа-улуг бүдүрүлгелер туттунмаан.

Ам, шагда эки үелерде ыш-каш, ажил-иш катап хөгжүп-эзелзэн. Ооң тодаргай херечи-зинге Тожу кожуунуң деви-с-кээринде туттунгаш, ажит-тынган Кызыл-Таштыгның-даг-болбаазырадылга комби-надын улуг чоргаарал-биле-адап болур мен. Комбинаттың-төлөвилелинде көрдүнгөн күчү-күжү — 1 млн. тонна руданы-казып тыпкаш, оон чes, алдын, свинец болгаш цинк концентрат-тарын алыр.

Тускай эртемниглерниң-санап турары-биле алырга, даг-болбаазырадылга комби-нады кажан бүгү күчү-күжү-биле ажилдап эгелей бээрге-Тываның бюджетинче үндүрүг-болгаш чылда кылдыр 400-млн.рубльдиң орулгазын чыл-бүрүде кирип ап болур. Ооң бир-тодаргай чижээн бистиң Тожу-кожуунуң боттуг орулгалар-кирип алыр адырындан база-көрүп болур. Чижээлээрге, 2015-чылда Тожу кожуунуң боттуг-орулгаларының 60 ажыг мил-лион акшазы Кызыл-Таштыгның-даг-болбаазырадылга комби-надындан шилчидилгелер болган. Ол сан бо чылын оон-даа улга-дыры чугаажок.

Кызыл-Таштыгның даг-бол-баазырадылга комбинатының-ажыттынганы бистиң Тожу ко-жуунуң чонунуң амыдыра-лынга улуг бурунгаар идиг-болганын айтыксадым. Тожу — Тываның эң ырак, чедери-берге кожууннарының бирээзи. Кызыл биле Тоора-Хем аразы-270 километр. Ооң кол кезии-Каа-Хем кожуунуң Бояровка-суурдан бээр 102 километр-хемчээл кадыр-берт, тулаалыг, узун дөштерлиг тайга-даскыл, шапкын хемнерлиг черлер-биле

Комбинаттың руда үүрмектээр цегиниң ниити хевури.

Аалчыларынга аяк шайын сунуп турары.

Концерт оюн-көргүзүгүлери.

Сүй белектер солчулгазының үезинде.

даг-болбаазырадыр бүдүрүлгө-чериниң алган хүлээлгелериниң-ачызында бөгүн тоора-хемчи-лер чиик автомашиналар-биле-Кызылга чедир 5-6 шак болгаш-халдып чедер бээр апарган.

Кызыл-Таштыгның даг-рудазы-болбаазырадыр бүдүрүлгеге-амгы үеде 64 Тожу чурттуг оол-дар, уруглар ажилдап турар. Комбинатка чеже ажилчын-херегинге даянып алгаш, Тоора-Хемниң профессионал-тех-никтиг училищези комбинатка-ажылдаар тускай мергежилдиг-специалистерни база белеткеп-берип турар — деп ол төнчүзүнде-чугаалады.

Кызыл-Таштыгның даг-бол-баазырадылга комбинатында-кээп, арга-дуржулга солчуп-келген кожууннарың чагырга, Төлээлекчилер хуралдарының-даргалары ажыктыг чүүлдерни-хөйү-биле билип ап, ол бүдүрүлгө-черинде ажилдап турар чаңгыс-чер-чурттугларының ажил-ижи, амыдырал-чуртталгазы-биле-шаанга киир танышкаш, чанып-келгеннер.

Ам ол черден кылган фото-репортажымны хүндүлүг ном-чукчуларывыска бараалгадым.

Владимир ЧАДАМБА.
Авторнуң тырттырган-чуруктары.

АК СҮТТЕН КЫЛГАН ЧЕМНЕР

Бистиң тыва чон чеди чүзүн малды азырап чораан.

Сүт дээрге дыка нарын бүдүмел, ооң химиктиг кол чүлдери белоктар, үс (хоюу), сүт чигири (лактоза), дустар (минералдыг бүдүмелдер), витаминер дээш, янзы-бүрү 100 ажыг химиктик чүлдөр болуп турар.

Бо акчемни кижини төрөлгөтени тыптып келгенинден бээр ажылап келген, ол — бойдустан чаяап берген тускай, онзагай чеми болуп турар. Сүтте янзы-бүрү кижиниң мага-бодунга ажыктыг, херек бүдүмелдер бар болгаш ону төрүттүнген чажындан тура кижилер кырып назылаарында чедир ижип четтирип чоруур.

Тываларның база көшкүн Азия төпте чурттап чоруур чоннарын эрте-бурунгу шагдан бээр үндезин чеми сүт болгаш сүттен кылган чемнер.

Бо сөөлгү чылдарда сүттү, сүттен кылган чемнерни сайырадып, ону чонга хөйү-биле садып-саарып, чемге ажыглаарын калбартып, бо айтырыгны чазактың айтышкынында көдүрүп турары кончуг шын.

Сүттүн эки шынары кол кезинде тус чериниң агаар-бойдузундан, кыштын, чайнын, күстүн хевиринден, эртенги, кезээки саалдадан кончуг хамаарып турар. Сүттүн 87 хуузу сугдан, 13 хуузу янзы-бүрү чүс ажыг минералдыг бүдүмелдерден бүткен.

Азырал малдың сүдүнүн химиктиг тургузуу янзы-бүрү, оларны сүттүн хоюундан (үзүнден) ылгап турар. Чижээ, тыва эртемден О.О. Бартан «Тыва национал чемнер болгаш эм үнүштер» деп

номунда эң-не хоюг сүт соңгу чүктүн иви сүдү деп бижээн: ооң хоюу — 22,5%, хой сүдү — 6,7%, сарлык сүдү — 5,1%, өшкү сүдү — 4,4%, инек сүдү — 3,8%, бе сүдү — 1,4%. Амгы үеде кижиниң организминге 2,5-3,2 хуулуг хоюг сүт таарымчалыг деп айтып турар.

Ындыг-даа болза сүттүн шынары чүгле ооң хоюунда эвес, а ооң кижиниң мага-бодунга ажыктыг минералдыг бүдүмелдерден бүткенинден хамааржыр. Ооң чижээне өшкү сүдүн хамаарыштырып болур. Өшкү сүдүнүн эң-не алдаржып турары — ооң тургузуунда онзагай белок тускайлаң хоюг болгаш херээжен кижиниң эмииниң сүдүгө дөмөйлөшкөк болуп турары, ынчангаш бо сүттү чаа төрүттүнген, эмиг эмер үезинде чаштарга солуттунмас кончуг ажыктыг чем деп санап турар.

Херээжен кижиниң эмииниң сүдүндө 24 хире микроэлементтер бар: сурьма, мышьяк, кадмий, кальций, хлор, хром, кобальт, медь, фтор, йод, свинец, магний, марганец, ртуть, молибден, никель, хром, кобальт, калий, селен, натрий, олово, ванадий, цинк...

Даштыкы чурттарның эртемденнериниң демдегеп турары-биле өшкү сүдүн ижип чораан кижилер белен аарыгга алыспас, узун назылыг болурун айтып турар. Шаанда тывага өшкүлери хөй өстүрүп турган, чижээлээрге, чүгле 1991 чылда безин республикага 235,0 муң өшкү санаттынып, чылда ортумаа-биле 93-100 кг өшкү сүдүн саап ал турган. А Америкада тускай өшкү болбаа-зырадыр кампания Deiry Goat

— чылда тускай уксаалыг 1893-2020 кг. сүттү бээр өшкүлери өстүрүп, сайгарлып турар.

Ындыг-даа болза кижилерниң чурттап турар чериниң агаар-бойдузунуң, чериниң дагыг-даштыг азы арга-арыгыг, хоуларлыг аайы-биле малды азырап, ында чурттап турар чоннарга тааржыр кылдыр сүттү саап ижип турар. Чижээ: Тибет бедик дагыг чер болгаш ында сарлык сүдүн кончуг ажыктыг деп турар, а Мөңгүн-Тайга кожуунда агаар-бойдустан аайы-биле база сарлык сүдүн саап турары чогулмалыг.

Сүттен кылган аш-чем кижиге кончуг ажыктыг, ону уругларга бичизинден ижип өөредир чугула. Эң-не чугула демдээ, ол кижиниң сөөк-даяан, диштерин быжыктырар кальций деп минерал-биле элбек. Бо дугайында эрткен чүс чылдың 50 чылдарында Тывага бир дугаар ажилдап кээп турган диш эмчилериниң сактышкынында мынчаар демдегеп турар: «Бистер 50 чылдарда ажилдап келгеш, үндезин тыва чоннуң аразында диш аарыг кижилер эвээжин эскерген бис, ындыг улус ийи-чаңгыс таваржыр турган. Ооң уламындан чамдык диш эмчилериниң өске эмчи адырларыне өөренип, мергежилин солуп турган кол чылдагааны ында». Амгы үеде диш аарыглары кончуг нептереңгей, чүгле 2015 чылдың түңнели-биле алырга, диш эмчизинче 79 муң ажыг кижилер эмчи сүмези айтырып, эмненип кирген бооп турар. Ниитизи-биле республикада Тывастат четкизиниң айтып

турары-биле алырга, сүттен кылган чемнерни Тывада чон чылда ортумаа-биле 176-181 кг ижип турар, Сибирь Федералдыг округта — 259 кг, Омск, Новосибирск областтарда база Алтай Республикада — 294-289 кг, а чогул Россия Федерациязының Кадык камгалал яамызының 2010 чылдың август 2-де 59-н дугаарлыг үндүрген чарлыын езугаар бир кижиге онааштыр 320-340 кг сүт, сүттен кылган чем онаажып турарын айткан, ооң иштинде сүт, кефир (хойтпак, тарак), йогурт бир эвес хоюу 1,5%-3,2% болуп болза — 60 кг онаажып турар, творог (эжегей) — 9кг, сметана — 4 кг, быштак — 6 кг, бир хүнде кижиге онааштыр 168-180 кг. сүт, кефир, творог, быштак онаажып турар. Моон ап көөрге, Тывада сүт, сүттен кылган чемнерни өске чемнерден 1,7 катап эвээш ижип, чип турары бадыткаттынып турар.

Сүттен кылган чемнер кижиниң мага-бодунга кончуг ажыктыг. Ол чүгле сөөк-даяк эвес, харын-даа ижин-шөйүндү аарыгларын (дисбактериоз), чигир аарыгларын эмнээринге база хоралыг, радионуклетидтерни организмден үндүреринге дузалыг.

Ындыг-даа болза сөөлгү үеде сүт, сүттен кылган чемнерге удур кижилер кайы хөй болуп турар. Ында айтып турары кижини 30 хар назы четкеш, сүттен кылган чемнерни ижин-баарда чигир (лактоза) сайгарып шыдавайн баар деп айтып турар. Ол болза чамдык кижилер ижин-шөйүндүде чем хайындырылгасы багай болганындан азы дисбактериоз деп

аарыг-биле аарып турарлер сүт ижипкеш, ишти хөкүдү олуртур.

Амгы үеде сүт, сүттен кылган чемнерниң бүдүрүг көвүдедип, болбаазырадыр шыгжап болуп аргазы янзы-бүрү химиктиг бүдүм холуп каапканындан сүт бо чаагай шынарын чидири хомуданчыг. Мындыг тавгада, чежемейниң-даа дүрелинчел болза, арыг, ч боду бүткен сүт эки. Сүттен кылган чемнер кижиниң кадык кончуг ажыктыг деп чүвенип чорууру чугула.

Чайгы үеде шын эвес жап, үрели берген сүттен кылган чем чигеш, халдавы ижин-шөйүндү аарыглары аарып турар кижилер хөй, ылангыя бичии чаш кончуг озалдыг. Сүттүн температурасы чымчак, ч янзы-бүрү микробтар, вирустар, бактерияларның өзеринге таарымчалыг болгаш аарыг дүрген өөскүй берип, сал неллез, дизентерия дээш, даа аарыгларның өөскүдү болуп болур. Ынчангаш кижини ылангыя чаш уругларлыг аа садыгдан сүт, сүттен кылган садып тургаш, оваарымч болуп, ооң кол шыгжаар ү айыткан тускай хүн, шактыгыры кончуг чугула.

Ынчангаш төөгүдөн ичип чораан чемивис сүт, сүттен кылдыгдан чемнерни алгап, чемнериниң аргаларын бидип, кадык чорууру күзенчи

Кадык камга яамызының эртинчилел инстит.

Ырак кожуунче демниг үнүүшкүн

ХӨЛ ОВААЗЫНГА БАЙЫРЛАЛ

Найысылал Кызылдан ТР-ниң яамыларының сайыттары, ора-лакчылары база ажыл-агыйның янзы-бүрү адырларының ажылдакчылары, Дээди Хуралдың депутаттары, Тываның Камбыламазы, башкылар база «Тыва» ансамблиниң артистери баштаан ажылчын бөлүктен тургустунган 39 төлээ Тере-Хөл кожуунуң Кунгуртууга арга-дуржулга солчуру-биле аалдап четкеннер. Тере-Хөл кожуун чагыргазының ажылдакчылары оларны чылыы-биле уткуп-хүлээп алганнар.

Тере-Хөл кожуун баштыңы Чечена Михайловна Дудуп, кожуун чагыргазының даргазы Орлан Александрович Монгуш, чагырыкчының социал политика талазы-биле оралакчызы Лилия Чоодуевна Багай-оол, Шынаа сумузунуң чагырыкчызы Аян Михайлович Дудуп келген ажылчын бөлүк-биле сүмөлөшкөш, беш хонуктуң планын адырлар аайы-биле тургускаш, ажилдап кирипкеннер.

9 эмчиден тургустунган эмчилер бригадасы элчеглиг дис-

Камбы-лама аазы-биле база Тере-Хөлдүн хөй-ниитичи херээжен чону.

пансеризацияны чоруткан. Эмчилер кээр деп дыңнажыпкан тере-хөлчүлөр эмчи шинчилгезин демни-биле эртип алганнар.

Михаил Дудуп аттыг Культура төвүгө найысылалдан келген аалчылар-биле ужуражылганы эрттирген. Тере-Хөл кожуунуң чагыргазындан төлээ Радий Семенович Мунзук база Дээди Хуралдың депутады Олег Доржулдаевич Сарыглар «Кунгуртуум» деп ыры-биле ужуражылганы ажитканнар. Орлан Александрович чонга келген аалчыларны таныштырып, келир үеде кожуунувуска чаагай

чуртталганы, сайзыралды күзеп, арга-дуржулгандан алырын чонга тайылбырлаан.

Дээди Хуралдың депутаттары Юрий Кара-оол, Олег Сарыглар, Алдын-кыс Конгар, Эрес Хуурак школаның доозукчуларына суй белектерни тыпсып, шыгалдаларны чедишкенин дужаарын күзеп, кожуунунга төлөптүг кижилер бооп ажилдап чедип кээринге бүзүрелин илереткеннер.

«Тыва» ансамблиниң артистери хөөмей, каргыраазы-биле чонну магадаткан.

Дараазында хүн ада-өгбеле-

ривистиң шаг-шаандан тура сагып, салгалдан салгалче дамчып келген Хөл оваазының дагылгасы болган. Хөл оваазына Тере-Хөлдүн чону оран-таңдызының, чер-чуртунуң чер эзерин алгап, мал-маган онча-менди, чонга амыр-тайбың, кадык, аас-кежиктиг болурун алгап-йөрээп, аш-чемниң дээжизин салып, саңны салган.

Оваа дагылгасына Тываның Камбы-ламазы Байыр Шырап башкы баштаан ламалар Айдар Ооржак, Алексей Сат, Начын Кунуужап келгеннер. Олар Хөл-оваазының дагылгасына ном номчул, арыглаашкынны кылганнар.

Хөл оваазының дагылгасына чаңчыл болуп эртер мөөрейлер — хүреш, аът чарыжы. Аът чарыжына 28 улуг аътты чарыштырган. Аңаа бирги черге Айдыс Най-оолович Найданның Кара-Доруу, ийигизинге Буян Александрович Шанчиминиң кара аьды, үшкүзүгө Аян Анай-оолович Найданның хоор аьды эртип келген.

Хүрешке 32 мөге киришкен. Мөге салыкчылары хоочун мөге Геннадий Сарыг-оолович Тарый, ССРЭ-ниң хостуг хүрешке спорт мастери, ТР-ниң хүреш маргылдааларының кол шийтекечизи Оскал-оол Иванович Кысыгбай, самбонун спорт мастери Эрес Михайлович Хуурак, Тере-Хөл кожуунуң ыраажызы, чогаалчызы Антон Доржаевич Кыргыс. Дөрт мөге арткаш, түңнелинде

Оттук Байыр шүүлген, Пун-Бадыраа үжүрлөшкен, үдөрткү черни Сайын Дүм Баир, Начын Кунуужап эл: Мөөрейлерни Эртине Түм Түмөн Ховалыг ыры-шоо оюн-баштак хөглээшкенин-б эрттирип, башкарганнар.

Тере-хөлчүлөргө мындыг лун оваа дагылгасы кажан-уттундурбас. Кожуунда «Чан-демниг Россия» партиязын кижигүннеринге, уран чу

Аът чарыжы.

школазының башкылары кожуунуң чагырга ажылдакчыларына келген чонну хүндүлө изиг чемни организмнээшкын улуу-биле өөрүп четтиргени аалчылар, чон илереткен.

Уран СОНА

уран чүүл школазын удуртукчуз

Фото-чуруктарн хуу архивтен алга

Хөл оваазының хүрежи.

• Мөөрей, мөөрей...

КЕЛИР ҮЕНИҢ ДАҢГЫНАЛАРЫ

Июнь айда культура амыдыралыга хамаарыштыр алырга дыка-ла солун хемчеглер болуп эрткен. Оларның бирээзинге 5-6 харлыг уруглар ортузунга республика чергелиг «Дюймовочка» деп чогадыкчы мөөрей хамаар-жыр. Мөөрейге 17 бичии кысчыгаштар киришкен. Оларга авалары дузалажып, сценаже кады үнген. Мөңгүн-Тайга, Тожу дээн ышкаш ырак-узак, тайга-сын ынды кожуун-нардан уруглар кээп киржип турда, найысылал Кызыл биле кожа Чеди-Хөл, Танды кожууннар база Бай-Тайгадан мөөрейжилер чок болганы элдеп.

Мөөрей чүнү көргүскенил дээрге, бир-ле дугаарында спубликаның уруглар садтарының башкыларының бедик чо-адыкчы ажылы-дыр. Ону бичии чаштарның сценага алдынып лири, шимчээшкениненин чоргаар, чаражы, бичизинден-не дунга тааржыр кылдыр кеттинип билири, кылажы безин тускай болуп турары херечи-леп турар. Оон аңгыда уругларның орус дыл-ды эки билири көстүп турар, тыва дылга чу-гаа-домаа тода, чедин-гир болгаш чогадыкчы чорукту оларга чажын-дан кижизидип турары өөрүнчүг. Ниитизи-биле чараш чүүлче чүткүлдү башкылар чаңчыктырып турары илдең.

Жасмин Монгуш

ы-харлыг чаштар-биле деңээр арга чок, оларның өзүлдези пкын, билии ханы дээрзин эскердивис.

Мөөрей үш янзы негелделиг эрткен: уран талантынын ба-ткаар; аваларының чажын таарып, чазап, чараштаар; тыва на-онал хевин көргүзөр. Бирги онаалгазын күүседиринге уругларга алары азы акылары дузалашкан. Ынчангаш хөй кезинде ачала-биле уруглары ыры ырлашкан, чамдыктары кады танчылаан. арның аразындан Кызыл хоорайдан Сабина Куулар ачазы ян-биле күүсеткен «Уруунуң төрүттүнген хүнү» деп көргүзүү ка чараш болган. Сабина «Талантошка» деп номинацияга тии-эн. Ачазы уруун аажок чогадыкчы деткип, гитаралап, бодунун аатканы ырызын ырлавышаан, боду кылган ойнаар-кысты нээни улуг рольду ойнааны чугаажок.

«Бичии стилист» деп номинацияга Кызыл хоорайдан Аюжана лар тиилээн. Ачазы-биле кады ол «Теремок» деп тоолчугашты ли дылга ойнап көргүскеннер. Аюжана англи дылды билир, чазы доктаадып алган сөстөрүн безин утуп турар боорга, үкчүлөр кыжырып каттыржып ордулар. «Тыва кызы» деп номинацияга Чеди-Хөл кожуунуң төлээзи Даң-Хаяа Натпит-оол тлээн. Даң-Хаяа тос-карак-биле ак сүдүн дээр-деңгерлерже амнавышаан, чиңгине тыва аян-биле алгал-йерээлдерни тырга, көрүкчүлөр диңмиттиг адыш часкаашкынары-биле эди. «Көрүкчүнүң сонуургалы» деп тускай шаңналды Сүт-Хөл куунуң төлээзи Алия Монгуш чаалап алган. Алияны көөрге, (өк-оолдун «Хайыраан бот» деп шиизинде Кара-ла олчаан, ле бичии Кара. Чиңгине тыва тонун эмин эрттир кааставаан тгаш, улам чараш, бүзүренич көстүр. Чугаа-домаа база че-гир, тода, ханы уткалыг-дыр. Эң-не улуг тиелелгени өвүрдөн исмин Монгуш чедип алгаш, республиканың «Дюймовочка» тган. Ол ачазы-биле рок-н-ролду ойнаан, авазына «Елдочка» т прическаны кылган, тыва хеву база чараш болган.

5-6 харлыындан эгелеп чарашпайлар мөөрейинге тиилеп эге-эннер удавас, он хире чыл эртерге, чараш кыстар мөөрейинге ала-чайгаар киржи бээр дээрзи чугаажок. Олар улам өзер, ам чараш апарып чечектелир, сценага арга-дуржулгазы, би-и-даа беидир. Ынчангаш олар Россия чергелиг мөөрейлерге жип, төрзэн Тывазының адын төлөтти-биле камгалаар деп даптарга, чоргаараның, өөрүнчүг-дүр.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Тываның аалчыларына хүндүткел чылы

«ӨГБЕЛЕРИМ ТӨРЭЭН ЧУРТУ»

Июнь 24-25 хүннеринде Кызылга «Өгбелерим төрзэн чурту» деп эвээш санныг үндезин чоннарның чогаа-дыкчы I республика фес-тивалы болуп эрткен. Бо фестивальды эвээш санныг чоннарның национал куль-туразын, езу-чаңчылдарын камгалаар, хөгжүдөр, сайзы-радыр сорулга-биле эртти-рип турар. Ол ышкаш биче буурай чоннарның культу-разын, езу-чаңчылдарын амгы үениң байдалына катап тургузары, суртаалдаары, база националдар аразына демни быжыглаары болгаш Сибирь чоннарының регион-нар аразына харылзаазын быжыглаары фестивалдың бир кол сорулгазы.

Тыва Республиканың Чазза, ТР-ниң Культура яамызы база Националдар херектериниң та-лазы-биле федералдыг агентилеп фестивалдың тургузукчулары бооп деткимчени көргүскен.

Тываның аалчыларына хүндүткел чылына тураскааткан фестивалга кожа регионнарда биче буурай чоннарның төлээлери — тофалар, шорлар, эвенки-лер аалдап келген. Тывадан — тожулар, мөңгүн-тайгажылар, тере-хөлчүлөр база эрзинчилер фестивалга киришкен.

РФ-тиң Сибирьин, Соңгу болгаш Ыраккы чөөн чүктүң

Батаа Кунгаа биле Михаил Погодаев.

турдулар. Чурукчу Руслан Делгер-оолдун ажылдары дыка чараш — Тываның агаар-бойдузун, аң-меңин чуруп көргүскен.

Балык-байлаңдан бай чер Тере-Хөл кожуун болгай. Оларның ыштаан, кадырган балыктары, аң, сарлык эъттери, далгандан кылыгы — пиң, боова-боорзак, сарлык сүдүндөн кылган быштак, мыйырак, курут дээш, чүнү чок

чадыр, иви суй белектери дыка чаптанчыг, чараш. «Оо-Хем» ниитилелиниң төлээзи тожунуң эм-оъттары — артыш, шаанак, хылбыш (бадан) оьдун, янзы-бүрү эм оъттардан кылган, назын уза-дыр «Сагаан дайля» деп чулукту каяа, канчаар ажыглаарын со-нуурган кижилерге тайылбырлап берип турду.

Ол-ла хүннүң кежээзинде Улусчу чогаадылга бажыңына биче буурай чоннарның чогаа-дыкчы коллективтериниң солун концерти болган. Аалчыларывыс шорлар «кай» хөөмейни, тофалар хамның алгыштарын, эвенкилер «Ехор» танцызын, тожуларның бичии самчылары «Ивижилер» деп танцызын бараалгаткан. Эң-не чараш, көрүштүг көргүзүг кунгуртугжуларның болган. Эми сумузунуң чагырыкчызы Экер Манчынның тургусканы сцена-жыткан көргүзүү «Пор-Бажының» төөгүзү көрүкчүлөрниң кичээнге-ийн хаара туткан.

Найыралдың кежээзинге Тыва-ның сурагылы артистери Сайдаш Монгуш, Айдаш Барыңмаа база Айзаана Чылбак-оолдун киржил-ге-биле фестивалдың кир-жикчилеринге этнодискотеканы организаастаан.

Дараазында хүн Тыва үндезин культура төвүнге биче буурай чоннарның амыдырал-чурттал-газы болгаш езу-чаңчылдарының дугайында «төгөрик столду» эрт-тирген. Аңаа Якутияның төлээзи Михаил Погодаев делегейниң ивижилериниң амгы үеде чидиг айтырыгының дугайында, То-жудан «Кара-Дот» ниитилелиниң төлээзи Ирина Ак «Амыдырал берикчи тайга» деп илеткел-дерни база ивижилерниң эрге-ажыктарының, Тывада иви ажил-агынының сайзыралының дуга-йында фестивалдың киржикчи-лери чугаалашкан.

Аалчыларның киржикчилери турисчи программа-биле найы-сылалдың төөгүлүг, чараш чер-леринге экскурсиялааны-биле фестивалдың ажылы доозулган.

Алдынай СОЯН.

Владимир ЧАДАМБАНЫҢ тырттырган фото-чуруктары.

Тожуларның суй белектери.

эвээш санныг үндезин чонна-рының ассоциациязының пре-зидентизиниң оралакчызы Нина Глебовна Вейсалова, «Делегейниң ивижилери» деле-гей ассоциациязының даргазы Михаил Юрьевич Погодаев база ТР-ниң культура сайыдының бир-ги оралакчызы Вера Николаевна Лапшакова олар фестивалдың киржикчилеринге байыр чедирип, фестивалды ажиткан.

Фестиваль «Азия төвүнге» делгелге-ярмарка-биле эгелээн. Делгелге-ярмаркага биче буурай чоннарның онзагайын көргүскен суй белектер, идик-хеп база аьш-чемни делгээн.

Мөңгүн-Тайгадан Сайлыкмаа Конгаржап, Саяна Хертек, Алена Ооржактын чаш хураган, сесиирге хураган кештеринден база сырып каан кидистен кылыгыларын, сүттен кылган аьш-чем — курут, быштак, ааржы, саржаг, сарлык сүдүндөн кылган «тыва йогурт», сметана-зын сонуургаан чон тудуп, амзап

дээр. Тере-Хөлдүн ат-сурагылы хоочуну Сереңмаа Шулуевна Хомушкы янзы-бүрү кештер делгеп салган тайылбырлап тур. Ында: анай, элик, чекпе, норка, тарба-ган, дырбактыг, дилги кештери, чуңма бышкаа, элик кешинден даараан аңчының чүвүрү бар.

Эрзинчилер «Уургай» бүдүрүл-гезиниң кылыгыларын делгээн. Ак чемнер делгелгезинден өшкү сүдүндөн кылган хоюг тарак-ты, чигирзиг хайлымакты (эрзин чонунуң далган, саржагдан кы-лыр чеми) дыка-ла амданнанып чидивис. «Уургайның» удуртук-чузу Батаа Бууевич Кунгаа өөнүң ишти Барисмаа Божжаевна-биле эрзин өшкүлериниң чөөгүндөн, дүгүндөн аргаан, даараан кылыг-ларын, өшкү дүгүнүн, эьдинин, сүдүнүн ажыктыын көргүзүп тур-гаш, чедимчелиг тайылбырлаанын дыңнадывас.

Тожу кожуундан Артур Иван-ович Севенектин иви кешинден, тостан кылган камгалаалдары, тос

«ШЫННЫН» почтазындан

ДУҢМАЛАРЫМ ЧОКТАП ЧОР МЕН

Мээң дуңмам Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, «Тыва спорттун тергини» деп хүндүлүг аттың эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну Эрес-оол Хаяңгырбаевич Ооржак (Эрес-оол Хаяң) чораан болза, бо чылдың май 5-те 75 харлаар турган. Ол эрткен чылын үр эвес аарааш, чырык өртемчейден чарлып чоруткан. Ол Барыын-Хемчик кожуунун Алаш, Хемчик хемнерин белдиринде Чоон-Дыт деп черге, чазага төрүттүнген. Кызыл-Мажалык ортумак школазын дооскаш, кызыгаар шеринге хүлээлгезин эрттиргеш, Кызылдың педагогика институтунун чечен чогаал факультетин дооскан. Москваның М.Горький аттыг академиктиг театрының В.Немирович-Данченко аттыг дээди студиязынга өөренип турар чылдарында шүлүкчү М.Доржу, чурукчу И.Салчак болгаш кинооператор К.Монгуш суглардан уран чогаадылганы, билигн, дуржулганы ал, чогаал бижип эгелзэн. Кызылдың телестудиязынга режиссерлап үр-түңнелдиг ажилдаан. Ол ышкаш Тываның төөгү, дыл болгаш литератураның эртем-шинчилел институтунга биче эртем ажилдакчызы бооп база ажилдаан. Ооң намдарында көскү черни улус ажил-агыянының бүдүрүлгө коллективтеринге болгаш күрүнениң күүсекчи органнарынга хөй чылдарда ажилдап турган үелери ээлеп турар.

Дуңмам Эрес Хаяң эрте чажында-ла өскүс арткаш, күрүнеге ажыктыг ажил-херекти кылып, эртем-билигн четчир кылдыр өөренип алгаш, Тываның база бир чоргаар оглу болуп, чонунга экини кылып, төрзэн чуртунга төлөптиин көргүскен. Эрес-оол Хаяңгырбаевич салым-чаянныг, улуг угаанныг политик, энерелдиг ада, кырган-ача, кады төрзэннериниң чөлөнгийжи, дузалакчызы, сүмелекчизи.

Эрестиң чогаалдарында улуг-биче шүлүктөрнү солун-сеткүүлден номчуп болур. «Төрзэн черим аян ыры» деп номунда эш-өөрүнге, үежилеринге, аныктарга, лириктиг поэзияга ынактарга сонеттерни, шүлүктөрнү, кыска

тоолдарны бижзэн.

«Даалыктаан чиргилчиннер» деп номунда «Төрзэн дылым» деп шүлүүнде:

Деспес чараш бодалдарым

илередир,

Төрзэн дылым –

чечен-мерген, күштүг чепсээм.

Ак-көк сыннар аразынга

чурттап чорааш,

Аян ырым чулуун сиирген

хостуг дылым.

Тыва черниң делгемнерин

чечен чуруп,

Тыва чоннуң сеткил-хөңүн

илередир,

Тыва дылым – чассыгбайым,

шудургу бол,

Тывар дээним байлаам үнер

хөзүңү бол.

Саарзыкталып,

сырынналы бергенимде,

Сагыш-сеткил эдип чазаар

ырларымны

Чаңгыс-ла сээң ачың-бир

илередип,

Чараш чаңнап,

баштактанып чораай мен аан.

Мээң дуңмаларым Эрес Хаяң, Дандар-оол Хаяң, Дадар-оол Хаяң өскүс арткаш, уруглар бажыңыга өскөн, күрүнениң азырап каан оолдары-дыр. Мен улуг угбазы оларның эртем-билиг чедип алырынга деткип, дузалажып тургаш өстүрүп, өглөп-баштап каан мен. Эрес биле Дандар эртем ажилдакчылары, сайыттар чораан, Тываның алдарлыг ажилдакчылары. Дуңмаларымга чоргаарланып чоруур мен. Оларның ажы-төлү өскөн, Тывада эки үр-түңнелдиг ажилдап, чурттап чоруурлар. Оларның иези ышкаш болганымда, дуңмаларымны дыка-ла чоктап, сактып чор мен.

Александра ДОНГАК,

РФ-тиң улус өөредилгезиниң тергини, ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы.

Ак-Довурак хоорай.

ЭНЕРЕЛДИГ ЭМЧИЛЕРИМ

Мен Шагаан-Арыгга кожуун эмнелгезинде ажилдап турар Чечек Монгуш-евна Дамбай база санитарказы Марта Григорьевна Сат оларның чылыг, чымчак сөзүн дыңнап, улуг ачы-дузазын көрдүм. Бо эмчиге, эмнелгениң ажилдакчыларыңа өөрүп четтиришкинниң одуругларын сөңнедим. Каттыраңнаан шырайыңардан Хаяаланган хүлүмзүрүг ыравазын. Чеже-чеже хөзээжен чон Четтиргенин илередип барбаан дээрлп.

Амы-тыным кестин кыры келир орта, Аргажоктан дузалажып шыдаптыңар. Чырык черге, өртемчейге чурттап чор. Шыны херек, силерни чер утпас дээр. Черге чедир мөгөйбишаан, Бодаан бодал, күзелиңер Бодарап-ла чорзунам деп Четтиргеним илередип, йөрээл салды.

Елена ЧАТЕ
Чаа-Хөл суур.

УЛУГ УРУУ СООН САЛГААН

Мээң кады төрзэн дуңмам Фаина Дагба (Хертек) 1981 чылда Кызылдың медицина училищезин чедишкенин дооскан. Ол аккыр халадын кедипкеш, баштай чаш уруглар эмнелгезинге сестралап ажилдааш, ооң соонда Каа-Хем суурун хөзээженнерин чыдып эмнедир салбырынга каш чыл ажилдаан. Амыдыралының айы-биле 1990 чылда төрзэн сууру, Бай-Тайганың ыраккы Кара-Хөлгө көжүп чедип келген.

Ол Кара-Хөл участок эмнелгезинге хөй чылдар иштинде кызымаккай ажилдап келген. Эмнелгеге аарыг улус аразынга уйгу чок хондур ажилдааш, эртенінде чалалга келирге удурланмас, кайнаар-даа чоруптар, кайгамчык эрес-кашпагай кижилер.

Хоорайда эмчилерге ажилдаарыңа таарымчалыг байдалдар тургустунган дээрзи чонга билдингир. Олар чылыг эмнелгелерде, чычааннар чеде халды бээр чазагыг оруктарда «Дүрген дуза» машиналарында олурупкан чалалгаларже чоруп турарлар болгай. А көдээ, ырак суурларда ажилдап чоруур эмчилерниң ажылы кончуг берге, харысалга улуг. Ылаңгыя Кара-Хөлдүн малчын аалдарынче чалалгалар чылдың кайы-даа үелеринде үзүлбес. Хар улугда, хаттыг соокта, кадыр-берт, дажыг хемнерден чалданмай, эмнелгениң чолаачызы база эмчилери кижилерниң кады дээш дүн-хүн дивейн чедип, амы-тынын камгалап чоруурлар. Ындыг дидим эрестерниң бирээзи — мээң дуңмам Фаина чорду. Хайыралыг дуңмам хенертен амы-тынындан чарылган.

Амыдырал оруктары

Амыр эвес берге-ле-дир,

Ажыг-шүжүг, өөрүшкү —

Аа богда, чүнү чок дээр.

Ачазының мөчээнден бээр Ам бо чайын он бешки чыл, Хөөкүй бодум ажаанзырап, Хөй-ле чылды эртип келдим. Ажы-төлүм ажы-төлүн Азыраштым, өскүледи, Ам харын шөлзөттөнип, Агаарлап-даа чоруур-дур мен. Декабрь ай үнгелекте, Дендиги багай чүве болду, Кады төрзэн эмчи дуңмам Кара черде удуй берди. Хаайым ишти саргып келир, Карак чажы төңчү чок кээр, Дүшке кирер, кады боор бис, Дүне тургаш, олуур мен. Кыстарыңның бирээзиниң Кудазыңа ораарың кай. Бежен беш-ле харлап алгаш, Бисти чүге каавыттың? Эмчи хүнү чедип келди, Эштериң ам байырлаарлар, Эмчи урууң Долаанажык, Эштери-биле хөглээр ынаан.

Дуңмам бо хүннерде чораан болза июн 18-те 56 харлаар турган. Улуг уруу иезини соон салгап эмчи сестразы мергежилди чедип алгаш, Кара-Хөл участок эмнелгезинде үш чыл ажилдап, эрестиин көргүзө берген.

Дуңмам чок апаарга, кады өөренип чораан эштериниң адресин билбес болга бис, дыңнаваннар боор, ынчангаш мээң бис дуңмамның чырык адынга бижзэн материалымны парлап үндүрүп бээринерни диледим.

Александра ХЕРТЕК

Барыын-Хемчик кожуун.

АДЫН МӨҢГЕЖИТСЕ

Тыва радиону үргүлчү дыңнаар кижилер мен. Кижиге ажыктыг дамчыдылгалар хөй боор-дур. Темалары янзы-бүрү, өөредилгиг болгаш сонуурганчыг. Май 25-те эфирже үнген А.М.Белек-Байыр башкының дугайында сактышкын-дамчыдылгандан хөйү дыңнап, билип алдым. Дамчыдылганы Игорь Дамдак башкарып эрттирди. Игорунун үнүнүн өткүт-тодазы алдарлыг диктор Левитан-даа сагышка кирер, ынчангаш дамчыдылга тускай аян-шинчилег болган. Хоочун башкы Александр Бойдуевич бодунун сактышкынынга башкызының чагыын радио дыңнакчыларыңа чугаалап орду.

А.М.Белек-Байыр башкы Алдан-Маадыр школазынга тыва дыл, чогаал башкылап ажилдап чораан. Ол аажок талантылыг — волейболга дыка ойнаар, танцылаар, музыкага ынак, ылаңгыя мандолинага кайгамчык ойнаар. Ол үеде кожууннар аразынга көрүлдө-концерттер болурга, хылдыг хөгжүм оркестрин боду башкарып тургузар, шиилерден үзүндүлөрнү боду режиссерлап турган. Хостуг үезинде балыктаарыңа ынак. Улуг класс оолдарын эдиртип алгаш, Алаш хемче чадаг-тергелиг чоруптар. Балыктаар ерексели бир таалың ишти. Орук ара каттырынчыг, солун

чугааларны чугаалап бээр. Ооң чугааларының кол угланышкыны тыва дыл дугайында, ол өөреникчилеринге тыва дылга ынакшылды оттуруп, оларны чагып, сургап чораан.

А.М.Белек-Байыр — сурагылы тыва эртемденнерниң башкызы, оларга С.Ч.Сат, А.Ч.Кунаа, М.Б.Х.Кенин-Лопсан, С.К.Ланзы, А.К.Калзан, Х.Д.Н.Ооржак болгаш өскелер-даа хамааржыр, шуптузун адап бижири болза, ама саазыңа сыңмас.

Башкывыс бойдус камгалалынче аажок сагыш салыр, школаның кыжын одаар топкап ыяжын Ара-Аргадан хап тургаш, чоон дыт ужурарда аажок хараадаар, дыт черже ужуп бар чыдырда: «Дыңнап көрүңер даан, тывалап-даа турган ышкаш» деп деңнелгени кылыр.

Ол дамчыдылгага Ш.Саттың, А.Үржааның шүлүктөрүн номчааны дээштиг болду. Александр Бойдуевичиниң башкызының дугайында сактышкынын болдунар чүве болза тыва телеканалга школачыларга, аныак-өскенге база улуг-даа улуска ажыктыг боору-биле, көргүскен болза. Амгы үеде тыва дылывыс арыг эвес, орус дыл-биле хайнактажып бар чыдар, бо айтырыг талазы-биле байдалывыс берге.

Игорь Дамдактың дамчыдыл-

газының соонда албан-биле А.М.Белек-Байыр башкының дугайында «Башкывыска мөгөйи» (авторлары М.Б.Кенин-Лопсан, Е.Д.Танова, З.Б.Чадамба) деп номну тып алгаш, дыка сонуургап номчудум. Ол номда башкының өөреникчилеринге ынаа оларның адазы дег турганын М.Б.Кенин-Лопсан мынчаар бижзэн: «А.М.Белек-Байыр — бистиң бурган дег буянын башкывыс-тыр. Бисти эртем-билигке үдеп каан кижилер. Ленинградче өөренип чоруп турувуста башкывыс бисти үдеп турду. Башкывыстың карааның чажын ынчан көргөн бис».

Мени, эртем-билим-даа чок бөдүүн кижини, бо дамчыдылга материал бижириинче албадапты. А.М.Белек-Байыр башкының дугайында улус-чоннуң шоолуг билбези хомуданчыг-дыр. Ынчангаш казак-чагырга даргалары бо айтырыгке кичээңгейден салып, ооң адын мөңгөжидип, чурттап турган бажыңыңа тураскаал бижикти азы херек тураскаалын-даа кылып болгай-ла. Тываның улус өөредилгезинге кириген үлүг-хуузу аажок улуг, башкы кадрларны, эртемден, профессорларны, академиктерни каңнап, дадыктырган хүндүлүг улуг башкывыс ышкыжыл. КТРК-ның ажилдакчыларына, ооң даргазынга солун болгаш дээштиг дамчыдылгаларны чонга дыңнадып турарыңар дээш «Шыны» дамчыштыр четтиргенимни илереттим.

Роза ХОВАЛЫГ.

ДОҢГУРАКТАН ДАҢГЫРАК ЧИДИГ

Ырак-узак О-Шынаа чурттуг малчын араттар Эртине Шалык биле Бычак Чааңмайның дун уруу Көк-кыс Кызылче садыг сургуулунче өөренир дээш чорупкан. Ол өөредилгезин доозупкаш, аалынче чанмастааш туруп берген. Көк-кыстың адазы Эртине ирей уруунче сагыш човааш, Кызылга истеп чедип кээрге, ол ырак төрели кижиниң бажыңында чурттап турар болган.

— Че, уруум, чанаалы, аваң сени манап, сагыш човап олур — дээр, уруу ынаваан.

— Ачай, мен мында бир садыг ажилдап чаңчыга бердим, шөлзөгө чедир ажилдапкам, чана бээр мен — диген.

Ашак уруун эдиртип алгаш чанар дээш элзэн-не оралдашкан, уруу хоржок болган. Ам канчаар, ажылыңа чаңчыга берген, эки чоруп турар аныак кижини чардыктырар эвес дээш, ашак уруу-биле байырлашкаш, чанып келгеш, кадайыңа чугаалаан.

Ынчап турда шагның чаагай үези эртип, сарыг бүрүлөр тоглап эгелзэн. Ол — Ада-чурттуң Улуг дайыны болуп турган дүшкүрлүг үе. Ынчан Тывадан дайын шөлүнче тыва эки турачы аныак оолдарны, санитар кыстарны аъткарган болгай. Бистиң тыва чон ол хире патриотчу, бурунгаар көрүштүг чон болгай.

Ынчан авазы уруун сүрүп, Кызылче чоруур дей берген, сартык-хүнезинин белеткээш, аалындан үнүпкен. Кызылга чедип келгеш, иениң сагыжы оожургаан. Уруу хоорайжаан, төрелиниң бажыңында кылаңтас чурттап, ажилдап турар болган. Авашкылар хондур-дүндүр ижин-кара чокка чугаалашкан. Түңнелинде уруу авазыңа чүвениң шынын сөглөп-тир:

— Авай, мени далаштырба, таныштыг апардым. Адын Чүргүй-оол дээр, чолаачы мергежилди доозуп алган. Алыс чурту Барыын-Хемчиктиң Хөндөлөн сумузундан, боду топтуг-томааның оол чүве. Манап алгаш, Чүргүй-оол кээрге, силерге чеде бээр бис.

Авазы уруунуң чугаазын дыңнааш, чөпшээрешкен. Аксы-сөзүн берипкен кижини ам канчаар. «Доңгурактаң даңгырак чидиг» деп чоннуң чеченинде утка-ла бар болгай дээш, чиик-адак халдып чаныпкам, аалда улузунга херектиң ужурун чугаалаан.

Дайын-чаа доозулган соонда Көк-кыс Эртинева таныжы Чүргүй-оолду эдиртип алгаш, өскөн-төрзэн О-Шынаазыңа өөрүшкү-маңнайлыг чанып келгеш, бүдүн арбан Шалык чону, ада-иези, төрөл-дөргүлү-биле таныштырган чүве-дир.

Клара ЧИҢМИТ.

ЧОГААЛ МӨӨРЕЙИ

Тываның ат-сураглыг чогаалчызы Бегзин-оол Алексей Сарыгларовичиниң чырык адынга тураскааткан Алексей Бегзин-оол аттыг республика чергелиг поэзия мөөрейин эрттирерин ооң ажы-төлү, төрелдери «Улуг-Хем» сеткүүл, «Шын» солун чарлап тур

Алексей Бегзин-оол аттыг республика чергелиг уран чогаал мөөрейин эрттирериниң ДҮРҮМҮ

1. Ниити чүүлдер

1.1. Мөөрейниң сорулгалары:

- Алексей Бегзин-оолдун чырык адын мөңгедидери;
- уран чогаалды суртаалдаары база кижиниң болгаш ниитилелдин сайзыралына оң салдарын бедидери;
- бедик уран чогаалдың салым-чаяанның чаа шүлүктөрүн, шүлүглелдерин, чаа чогаалчы аттарны ажыдары;
- дээр чогаалдарны парлалгаже идип үндүрери;

1.2. Мөөрейге чүгле парлалгага үнмээн, чаа шүлүктөрүн, шүлүглелдерин ийер.

Мөөрейни белеткээрин, эрттирерин болгаш түңнелдерин үндүрерин «Улуг-Хем» сеткүүлдүн удуртулгазы болгаш Алексей Бегзин-оолдун ажы-төлү кылып чорудар.

2. Мөөрейни эрттирериниң хуусаалары болгаш аңаа киржириниң негел-елери:

2.1. Мөөрейже кириген чогаалдарны 2016 чылдың июль 1-ден август 1-ге едир хүлээп алыр;

2.2. Мөөрейже кириген чогаалдың (азы чогаалдарның) саазына парлаан база лектроннуг хевирин почта-биле чорудуп азы автор боду эккеп берип болур. Чогаалдарга авторнун ак-кара фото-чуруун, допчу намдарын, адресин, телефонунун угаарын кожуп каан турар уjurлуг;

2.3. Кириштирер шүлүктөрүн, шүлүглелдерин хемчээли аргалыг-ла болза, 50 одуругдан эвээш эвес болур;

2.4. Мөөрейже чоруткан чогаалдарны рецензиялавас база дедир эгитпес;

2.5. Чогаалдарны «Алексей Бегзин-оол аттыг поэзия мөөрейинге» деп демдег-эзш, почта таварыштыр дараазында адресче чорудар: 667000, Тыва Республика, ызыл, куд. Щетинкин-Кравченко 57, «Улуг-Хем» сеткүүлдүн редакциязы, кол редактор Э.Б. Мижитке;

2.6. Чогаалдарның лектроннуг хевирин дараазында лектроннуг адресче чорудары албан: adybeg@mail.ru;

2.7. Мөөрейниң түңнелдерин Ак-Довурак хоорайга 2016 чылдың август 12-де айырлыг кезээге үндүрүп, тиелекчилерни шаңнаар.

Прокурор хыналдалары

МЕГЕ ДИПЛОМНАРЛЫГ

Тывага прокурор хыналдазының соонда көзүлдүр-ле өттүндүр кылган дипломнар ажылгап турган элээдилерниң спорт школазынга (ДЮСШ) хамаарыштыр беш кеземче черектерин оттурган.

Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунунун прокуратуразы «Сүт-Хөл кожуунунун уругларның, элээдилерниң спорт школазы (ДЮСШ)» уругларга немелде өөредилгениң муниципалдыг бюджет албан черинде меге дипломнарлыг башкылар ажылдап турар дээрзин тодараткан.

ДЮСШ-га национал хүрештин тренер-башкызы Болат Сат «Тываның күрүне университети» дээди профессионал эртемниң күрүнениң өөредилге албан чериниң 2005 чылда тывысканы дээди профессионал эртемниң дугайында дипломун барымдаалап, ажылче кирген. Прокуратураның негээни-биле Болат Сатка 2005 чылда дээди эртем дугайында күрүне дипломун тывыскаан деп университеттен хары келген.

Ол-ла албан черинде өөредилге албан черлериниң дээди эртем дугайында дипломнарын тывыскаан Артем Монгуш, Чечек-оол Ооржак, Артур Монгуш болгаш Чечен-оол Куулар тренер-башкылар кылдыр ажылдап турар.

ДЮСШ-ның ажылдакчыларының чоруктарында РФ-тин КК-зиниң 327 чүүлүнүн 3 кезээ-биле көрдүнгөн үлгедигни – мегелеп өттүндүр кылган документ ажылдап турарын тодараткан. «Башкыларга» хамаарыштыр черек оттурарының дугайында айтырыгны шийттирилээр-биле Сүт-Хөл кожуунунун прокурору хыналданың материалдарын РФ-тин ИХЯ-ның «Чөөн-Хемчиктин» муниципалдар аразының

килдизиниң полицияның №2 пунктузунче (Сүт-Хөл кожуун) чоруткан.

Кирген материалдарны барымдаалап, полицияның №2 пунктузунун баштайгы истелге органы-биле «Сүт-Хөл кожуунунун уругларның, элээдилерниң спорт школазы» уругларга немелде өөредилгениң муниципалдыг бюджет албан чериниң беш ажылдакчызынга хамаарыштыр РФ-тин КК-зиниң 327 чүүлүнүн 3 кезээ-биле кеземче черектерин оттурган.

Прокуратураның оон мурнунда тодаратканы болза, ДЮСШ-ның күш-культура башкыларының бирээзи өлүрер деп кыжанып тургаш күштээшкн кылганы дээш хосталгазын дөрт чылга казыттырган турган. Ол-ла школаның өске тренер-башкызы хамаатының кадыына өжөгүзүн аар хора чедиргени дээш, ийи чылга хосталгазын шенелдеге казыткан.

РФ-тин Күш-ажыл кодекзиниң 331 чүүлү кижилерниң амы-тынынга болгаш кадыкшылынга удур, эр-кыс хостуг эргезинге удур кем-херек үлгедиглерин кылганы дээш шийттирген азы шийттирип чораан кижилерни башкы ажылынга чөпшээрес.

Кожуунунун прокурору оон мурнунда шийттирип чораан башкылар-биле күш-ажыл керээлерин соксадырын ДЮСШ-ның директорунга хүлээндирер кылдыр хомудалдыг билдиришкннерни Сүт-Хөлдүн кожунун судунче чоруткан.

Прокурорнун хомудалдыг негел-делерин суд хандырган. Школаның директорунун дужаалдары-биле башкыларны уруглар-биле ажылдан чайлаткан.

Буян-Бады НУРЗАТ,
Сүт-Хөл кожуунунун прокурору.

ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛУҢАР — ГЕПАТИТ «А»

Гепатит А-ның вирузу кижиниң мага-бодунче кирген соонда, аңаа өзүп-көвүдөп, өске органнарже тарап эгелээр. Эге баштай олар лимфа дүүшкүннеринче кире берип, оларның бүдүрүп турары организмниң камгалал күштерин улгаттырар уjurлуг бүдүмели — лимфа-биле кады ханче агып киргеш, дараазында хан агымы-биле баарже кире бээр. Аарыгның вирустары баарның клеткаларынче кире берип, оон ыңай ижин-шөйүндүже орукту тыва бээр болгаш дараазында даштыкы мага-ботче үне бээр.

Кижиниң организмниң иштинче кирген соонда, вирус 7-45 хонук дургузунда билдирбейн сайзырап-хөгжүүр. Ол үеде бодун аарый берген деп каразывайн турар-даа бол, өске улуска халдавырлыг айыылды тургузар «инкубация үеи» болур. Бо үеде аарыг кижиниң кадыг албанын дамчыштыр вирустар хөйү-биле ылгалып үнер болур (ыңчангаш арыглары чер кирген соонда-ла, холдарны экидир саваңнап чууру чугула).

«А» хевирниң гепатидин хирлиг суг ишкеш, хирлиг ногаа-чимис аймаан чигеш база чыпшырып ап болур. Оон аңгыда вирусту бир кижиден өскезинче сырый харылзаа үезинде азы халдавырлыг идик-хеп, эт-эдилел дамчыштыр чыпшырып ап болур. А бичии уруглар хирлиг ойнаарактар азы өске-даа чүүлдерни аксынче супкаш, аарыгны чыпшырып алырының айыылы бар.

Чемненир бетинде холдарны чуп албайн азы чугдунмаан ногаа-чимис аймаан чири, бодунарның кадыкшылыңарның бир дугаар элчээнде баарыңарны улуг айыылга таварыштырып турарыңар болур.

Баар — эң-не улуг чем хайылдырар бес болур. Ол организмче кирген хоралыг бүдүмелдерни айыыл чок кылып, чигген чемден кирип турар аминокислоталар, белоктар, углеводтар, үс болгаш витамин-

нерни чурумчудуп, оларның кадагалаттынарын харыылап, өт ылгалып үнеринге база өске-даа ажылдарга киржип турар. Ыңчангаш шак бо чугула органче хирлиг холдар, чем болгаш суг дамчыштыр аар аарыглар, ылаңгыя «А» хевирниң вирусту гепатидин тывылдырар айыылдыг микробтар кире берип болур.

ААРЫГНЫҢ ИМ-ДЕМДЕКТЕРИ

Аарый берген кижиге дээрзунде:

- ниитизи-биле күш-шыдалы ышкындырар;
- 38-40 t чедир эди изири;
- эт, шыңган болгаш чүстер аарышкылыг апар;
- куску кээп, кустулар;
- куду олуртур (ылаңгыя бичии уруглар);
- оң талакы эгилер адаанга база ижинниң үстүү талазынга (улуг улуска) аарышкылар тыптыр;
- баш аарыыр;
- чөдүртүр, думчук дунар, карак чашталыр, чырыктан карак чылчырыктаар апар.

Аарыг чыпшынган соонда, 2-4 хонук эрткенде:

- сидиктин өңү караңгы апар (эртир чемнээн кара шай ышкаш);
- кадыг албанның өңү чиде бээр (агара бээр);
- кеш, карактын ак кезээ болгаш аас ишти саргара бээр.

Ыңчалза-даа чамдыкта «А» гепатит үстүнде айыптыгган им-демдектер чокка база эртер, чүгле шагзыраар, шылаар, а даштыкы демдектери чок болур. Бо таварылгада диагносту чүгле анализтер түңнелдерин барымдаалап тургаш салыр.

ААРЫГ ҮЗЕ ЭМНЕТТИНЕР БЕ?

Гепатиттерниң бүгү хевирлеринден «А» гепатит эки эмнеттине бээр аарыг кылдыр санаттынып турар, бо аарыг аар уруктарга таварыштырбас. Эмнелгеге

чыттырып алгаш, бо аарыгны чогумчалыг эмнел болур. Аарыг кижиге эмнелди тура, орунга чыдынының болгаш тускай чем чирииниң чурумун сагыыр, эмчиниң бижип берген эмнерин шуптузун ижер уjurлуг.

ВИРУСТАН КАНЧААР КАМГАЛАНЫРЫЛ?

«А» гепатиттин вирузу чыпшырып албазы-биле гигиенаның дараазында бөдүүн дүрүмнерин сагыры чугула:

- чемненир бетинде, арыглары чер кирген соонда база кудумчудан кирип келгеш, холдарны ыяап-ла чуур;
- чигзинчиг суг ишпес;
- чүгле эки чуп каан ногаа-чимис аймаан чири;
- чурттап, өөренип, ажылдап турар чериңерге арыг-силиг чорукту тудар.

Оон аңгыда, «А» гепатиттен камгалаар тускай вакцина бар. Ук вакцинаны СПИД аарыы-биле демисел чорудар төпке азы өске-даа эмнелге черлеринге салдырып ап болур.

Гепатит-биле аарый берген таварылгаларда сагыыр чем чирииниң чуруму. Чип болур чем аймаа:

- хлеб, сушки, кургаткан хлеб, галета хевирлиг печенье;
- ногаа, крупалар, сүт аймаандан хайындырган мүн;
- инек, дагаа, индейка (кежи чокка), койгуннун хайындырган эди;
- хайындырган балык: шортан, судак, треска, ала-буга;
- кефир, творог, үзү эвээш быштак;
- хүнде 0,5 литр суксун (шай, кургаткан азы чаа химистерден хайындырган компот, холумактар чокка бажыңга белеткээн хандылар);
- варенье (честек-каттан аңгыда), ары чигири, чигир;
- конфеталар, зефир, пастила, сүттүг ирис;
- улуг улуска хүнде 50-70 гр., бичии

уругларга хүнде 30-40 гр. көвүдес ак саржаг;

– неделяда 2-3-тен хөй эвес чуурганың ак кезээнден кылган омлет;

– банан, карты чок виноград, ногаан яблук, хурма, арбуз.

Чивес уjurлуг чем аймаа:

- пиво баштаан алкоголь аймаа;
- үске быжырган, ыштаан болгаш маринадтаан бүгү чемнер, мөөгү аймаа;
- хаван, хой, кас, өдүрек эди, холодец;

– чемге холуур чидиг холумактар (хрен, перец, горчица, уксус);

– торт, пирожное, шоколад, шоколад-тыг конфеталар, какао, кофе;

– томат хандызы, помидор, чеснок, редька, редиска, чаа кулча, ногаан оът, морковь, мандарин, апельсин, клюква, ананас, киви, дыня, ыт-кады;

– пепси-кола, фанта, фруктулуг суглар, даштыкыга кылган хандылар, чимис аймаандан кылган бичии уруглар чеми;

– консервалар, колбасалар, второг массазы, эзилдирген быштак болгаш творог аймаа, өреме, сүт хою, сүттү чүгле каша азы сүттен кылган мүнче бирниң үжү хемчээлге немел болур.

САКТЫП АЛЫҢАР!

Гепатиттен аараан кижиге илереттинген таварылгада аарыг кижини аңгылаар болгаш бажыңга, албан-организация черлеринге, өөредилге черлеринге дезинфекция чорудар талазы-биле эмчинин сүмезин шыңгы сагыры чугула. Оон аңгыда тарылга кылдырар уjurлуг болза, оон ойталаан херээ чок. Бо сорулгага ажылаттынып турар вакциналар болгаш иммуноглобулин айыыл чок боорда, кижиге гепатит аарыындан идегелдиг камгалалды берип турар.

Республиканың аарыгларга удур кадыкшылга төвү.

АЛДЫН, МӨНГҮН САДЫП АЛЫР МЕН

ӨРТЭЭ ААР 8-923-338-9188

8-902-996-2243

ОГРН 304246417300108 Реклама.

• Чаа ном

«А» ДЕП ҮНГЕ

Чоокта чаа «Шын» солунуң хоочун бижикчизи Маадыр-оол Монгушович Данзынның «Аал-ораным, ажы-төлүм» деп ному үнген. Ында шүлүк бүрүзүнүн ады, а шүлүктө одуруг бүрүзү «А» деп үжүктөн эгелзэн.

Номда кирген шүлүктөри Маадыр-оол Монгушовичинин бодунун холунуң үжүү-биле бижзэн. Ол үениң школаларына амгы үениң демир-үжүктөри турбаан, тускай бичии савада будукка демир-үжүүн суккаш бижири турганын амгы үениң аныяк-өскени хамаанчок, мен безин шенеп көрбзэн мен.

«А» деп үнге чүгө кончуг ынак болдум?

Ак деп сөстен чүгө черле адырылбас,
Ажыл-ижим бачым турган үезинде,
Амыр-шөлзөн дыштанылгам шактарында
Адаплаттар, эдиплеттер сөстөрүм-не,
«А» деп үнге чагырткан боор кандаай чүвөл?

Маадыр-оол Монгушовичинин чогадыкчы дилзешкини үрөтүнелдиг, бир онза шүлүк дептерин үндүргенин онзагай деп көөр кижидир мен. Ынчангаш күш-ажылдың хоочунуна ам-даа солун чогадыкчы чедишкенин күзөдөм.

Дарый АБЫДА.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию сельского поселения сумона Сесерлигский поступило заявление от гражданина **Ондар Менди Спиридоновны** о предоставлении земельного участка из категории земель населенных пунктов в аренду сроком на **20 лет**, расположенного по адресу: **Российская Федерация Республика Тыва, Пий-Хемский кожуун, с. Сесерлиг, ул. Малчин, дом 37** с общей площадью **800 кв.м.**, разрешенное использование **для индивидуального жилищного строительства.**

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрацией сельского поселения сумона Сесерлигский принимаются письменные заявления по данному извещению.

И.о. председателя администрации сумона Сесерлигский
А.А. Чамдан.

ТЕРРОРИСЧИ ЭЛЗЕДИКЧИ ТУТТУРГАН

«Хизбут-Тахрир аль-Ислами» делегейде террорисчи организацияның элзедикчизи Тывага шииттирген.

«Хизбут-Тахрир аль-Ислами» делегейде террорисчи организацияның ажил-чорудулгазына кир-жир кылдыр Россияның хамаатыларын чыырынга буруулуг деп санаттырган Кыргыз Республиканың хамаатызы Касымбек уулу Азаматка хамаарыштыр Москваның шериг округ судунуң шииткели күш кирген.

Касымбек уулу Азаматка хамаарыштыр кеземче херзэн Россияның ФСБ-зиниң Тыва Республикада эргелелиниң истелге салбыры оттургаш, истзэн.

Баш удур истелге үезинде тодараттынганы болза, 2014 чылдың март айда Касымбек уулу Азамат Кыргыз Республиканың Бишкек хоорайына тургаш, «Хизбут-Тахрир аль-Ислами» террорисчи организацияже кирген. 2014 чылдың декабрьда ол Россия Федерациязының девискээринге тургаш, Интернетте «Фейсбук» четкизин таварыштыр «Хизбут-Тахрир-аль-Ислами» организациязының номнарының болгаш дептержигештериниң электроннуң хоолгаларын тарадып эгелзэн. Ол ышкаш ажылын олар соталыг харылзаа таварыштыр база непередип турган.

2015 чылдың сентябрьда Кыргыз Республиканың хамаатызы бодунуң кем-херектиг узел-бодалын боттандыра-биле Кызыл хоорайга чедип келген. Маңаа ону Россияның ФСБ-зиниң Тыва Республикада эргелелиниң ажилдакчылары тудуп алган.

2016 чылдың июнь 7-де Москваның шериг округ судунуң Тыва Республиканың Кызыл хоорайында үнүүшкүнүг судунга Касымбек уулу Азаматты

Россияның КК-зиниң 205.5 чүүлүнүң 2 кеззэн-де көрдүнген кем-херек үлгедиглерин (РФ-тиң хоойлузун езугаар террорисчи деп санаттырган организацияның ажил-чорудулгазына киржилгези) кылганынга буруулуг деп санааш, хосталгазын 5 чылга казып, ниити чурумнуң колонияга эрттирер кылдыр шииткен.

«Хизбут-Тахрир аль-Ислами» террорисчи организацияның кежигүнүгө хамаарыштыр суд шииткелин Тывага чаңгыс звес үндүрген. 2015 чылдың февраль 27-де Тыва Республиканың Дээди суду Таджикистан Республиканың 29 харлыг хамаатызы Кодиров Наимджон Шарофовичини террорисчи организацияның ажил-чорудулгазына киржилгези дээш буруулуг деп санааш, хосталгазын 5 чыл 4 айга казып, ниити чурумнуң колонияга эрттирер кылдыр шииткен. Судтуң шииткели 2015 чылдың май 26-да күштүг болуп кирген.

Ол херекти база Россияның ФСБ-зиниң Тыва Республикада эргелелиниң ажилдакчылары оттургаш, истзэн. «Ислам Халифаттың» кеззэ болур «Имамат Тыва» деп каттыжышкынны тургузар сорулга-биле Кодиров 2012 чылдың августа Кызыл хоорайга келген деп истелге үезинде тодараттырган. Ол Кызыл хоорайың садыг-саарылга бүдүрүлгезиниң бирээзиниң шыгжамыр оран-савазының девискээринге мөргүл өрзэлин ажиткан. Аңаа ол террорисчи организацияның чаа кежигүннерин чыып, киржикчилерниң аразына чүдүлгө хемчеглерин эрттирп турган.

Россияның ФСБ-зиниң Тыва Республикада эргелелиниң Парлалга албаны.

Вашу рекламу прочтет
вся Тува на страницах
газеты «ШЫН».

«ШЫН» — газета,
которая распростра-
няется по всей терри-
тории республики.
Т: 2-18-10.

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР

Тес-Хем кожуунуң Са-
магалтай №2 ортумак шко-
лазын 2014 чылда дооскан
**Амыр-Санаа Чечен-оол-
ович УМБААНЫН** адынга
тывыскан №01704000001987
дугаарлыг аттестаттың чит-
кенин барымдаалааш, ону
күш чок деп санаар.

УАЗ

автомашинага артык
кезектерни

барын садып
ап, чогуң чагы-
дып ап болур. Чагыдар
болза, өртзэниң 50 хуу-
зун баштай төлөп алыр.
Өртзэ Новосибирск хоо-
райны. 20 хууга чедир
чиигелделиг.

Магазин «Регион 17»,
Интернациональная
кудумчузу, 115,
(2 дугаар каът)
Тел. 8(394-22)-6-60-40,
8-913-358-08-88.

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 315171900004490
Телевирлиг үндезинге парлаан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
КОНСТИТУЦИЯ СУДУНУҢ ШИИТПИ

2016 чылдың июнь 24 №4-Р

Тыва Республиканың Конституция судунуң
хуралына херекти дыңнаарының дугайың

2003 чылдың январь 4-түн №1300-ВХ-1 Тыва Республи-
Конституция хоойлузунуң 46-гы чүүлүгө дүүштүр
Республиканың Конституция судунуң шиитпирлээни болз

1. «Тыва Республиканың Кызыл кожууну» муницип-
районнуң Төлээлекчилер хуралының дилзэн езугаар
Республиканың Конституциязының 121-ги чүүлүнүң 2-ги
тайылбырларының дугайында, тодаргайлаарга, РФ-тиң
ТР-ниң хоойлужулгазына дүүштүр Тыва Республикага т
бот-башкарылганын чурттакчы чон боттары база боттар
харысалгазы-биле, тус черниң айтырыгларын боттары
пирлээрин боттандыраар эргени магадылаар дугайында бе
ген конституция дүрүмүндө тодаргай звес чүүлге хамаар
херекти Тыва Республиканың Конституция судунга 2016 ч
июль 14-те 10.00 шакта дараазында адреске дыңнаар:
хоорай, Калинин кудумчузу, бажың №11.

2. Ук шиитпирни республика солуннары «Тувинская пр
биле «Шынга» парлаары-биле чорудар.

3. Шиитпир хүлээп алган үезинден тура күш кирер.

ТР-ниң Конституция судунуң даргазы А.П.

Государственное унитарное предпри-
ПРОЕКТНО-СМЕТНОЕ БЮРО ЖК

Кызыл, ул. Красных Партизан 30, 2 этаж

- Жилые дома, коттеджи;
 - Кыштаг для чабанских стоянок;
 - Градостроительный план земельного участка;
 - Перепланировка и реконструкция домов и квар-
- Раб.тел.: 2-32-59, 3-20-64 факс: (39422) 2-32-59
сот.: 8-923-265-1028, guppsbrr@mail.ru

МӨЧЭЭН КИЖИЛЕРГЕ ТУРАСКААЛДАР

мрамор, гранит, чуруктарын сиилбиир, бижимелд
чайырлаар, тураскаалдарны тургузар.
Хем ол чарыы, Саянский переулок, 23.
Тел: 8-913-359-9494; 8-923-380-9494.

Профессионал өөредилгениң

«ТЫВААВТОТРАНС» өөредилге-курс
комбинадының автошколазы

«В», «С», «ВС», «Д», «Е» категорияның
чоллаачыларын өөредириниң чыылдазын чарла

«ЭЖИНИ ЭДЕРТИП КЕЛ!!!» деп акцияны чарлаан.
7 хуу алырыңа эргежок чугула чүүл — чоллаачылаар эр
шынзылганы негеттинип турар эштиг болуру!

Студентилерге чиигелделер бар!!! (студент бил
көргүс)—1000 рубль.

Дараазында мергежилдерге өөредир-биле чыылда д
мал чоруп турар:

- «А», «В», «С», «ВС», «Д», «ВС», «ВЕ», «СЕ» категориял
чоллаачылары;
- айыылдыг чүктөр сөөртүр чоллаачыларны (ДОПОГ);
- пассажирлер аргыштыларының талазы-биле орук
чээшкениниң дүрүмнериниң техминимум;
- бүгү хевирлерниң чоллаачыларының стажировказы;
- удуртукчуларга болгаш өрттүн айыыл чок чоруу дэ
рысалгалыг кижилерге ыяп өөренир өрт-техниктиг ми
талазы-биле кыска хуусаалыг курстар.

Төлээр хуусааны узадып болур, кичээлдерниң гра
өскертир арга бар, өөренип турар кижилер бүрүзүгө онза
чээнгей.

Айтырыг салыр телефоннар:

(39422) 2-71-37, 2-90-09, 89607781555, Полевая кудумчуз
Долгачар, келиңер, автошколаңың дуржулгалыг баш
рынга өөрениңер, бедик мергежилдиг болуп, оруктарга ч
чоруңар!

Лицензия №1281, 2011 чылдың 0
ТР-ниң өөредилге адырынга хайгаарал албаны ты

Телевирлиг үндезинге па

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
ямызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
секретарь — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-17-91, бухгал-
терия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал
килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, Тел/факс
(394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.
Тираж 4713. Номерни парлалгаже дужаганы: график езугаар
— 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг комму-
нар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Респ
талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-тө бүр
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко,
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редак
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа
лары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.